

## تأثیر رسانه ها بر شکل گیری هویت دینی نوجوانان

زهرا سادات رفیعی، اکرم السادات میرباقری، زهرا احمدی آرا

### چکیده

در عصر ارتباطات و فناوری اطلاعات، رسانه‌ها به عنوان یکی از مهم‌ترین عوامل تأثیرگذار بر افکار، باورها و هویت افراد جامعه شناخته می‌شوند. این تأثیرگذاری در مورد نوجوانان، که در مرحله حساس شکل‌گیری هویت قرار دارند، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. هویت دینی، به عنوان یکی از ابعاد مهم هویت فردی و اجتماعی، نیز از این قاعده مستثنی نیست و می‌تواند تحت تأثیر محتوا و پیام‌های رسانه‌ای قرار گیرد. پژوهش حاضر با هدف بررسی تأثیر رسانه بر شکل‌گیری هویت دینی نوجوانان انجام شده است. این پژوهش با استفاده از روش کتابخانه‌ای و مطالعه منابع معتبر فارسی انجام شده است. در این راستا، مقالات و کتب متعددی مورد بررسی قرار گرفته‌اند. یافته‌ها نشان داده است که هر چه میزان استفاده کاربران از شبکه‌های اجتماعی افزایش یابد احتمال تأثیرپذیری هویت دینی آنها بیشتر است. نتایج مقاله حاضر حاکی از آن بود که کاربران نسل سوم بیشترین کاربران فضای مجازی در ایران بوده و بیش از نسل‌های دیگر در معرض آثار ناشی از شبکه‌های اجتماعی مجازی هستند. بطور کلی می‌توان گفت فضای مجازی اثرات منفی زیادی بر هویت دینی جوانان و نوجوان ایرانی برجای می‌گذارد.

**واژگان کلیدی:** اینترنت، رسانه، شبکه‌های اجتماعی، هویت دینی، نوجوانان.

## ۱- مقدمه

دنیایی که امروزه افراد جامعه، به ویژه کودکان و نوجوانان در آن زندگی می‌کنند و رشد می‌یابند، با دنیای چند دهه قبل کاملاً متفاوت است. در گذشته ای نه چندان دور، خانواده بیشترین نقش و تأثیر را در رشد تربیت شکل‌گیری شخصیت، هویت، نگرش‌ها، باورها و ارزش‌های افراد داشت و عمده تجربیات افراد، مستقیم، رودررو و محدود به محیط آنان بود. اما امروزه با پیشرفت عظیم و بلکه انقلابی که در حوزه فناوری‌های رسانه ای رخ داده است، رسانه‌هایی چون تلویزیون، ماهواره، اینترنت، تلفن همراه، بازی‌های الکترونیکی و ... به میزان زیادی جایگزین والدین، بستگان، معلمان، مربیان و دیگر عوامل اثرگذار در تربیت نسل گذشته شده است. دنیای امروز کودکان و نوجوانان، دنیای رسانه ای و مجازی است و به تبع آن تجارب افراد نیز غیر مستقیم و حتی تخیلی است. روند تحولات نیز برخلاف گذشته که در جهت متفاوت و متمایز شدن افراد بود، به سوی جهانی شدن، مشابه هم شدن و به قول مک لوهان، کوچک شدن جهان درحد یک دهکده پیش می‌رود (سعیدی پور، ۱۳۹۵: ص ۸۳).

در کنار خانواده، همسالان و محیط، رسانه‌ها یکی از عوامل تأثیرگذار در شخصیت کودکان هستند. اطلاعات و داده‌ها در حجم بالا و در کمترین زمان از رسانه‌ها به کودکان منتقل می‌شود و این امر نشانگر جایگاه واقعی رسانه است. یافته‌ها نشان می‌دهد که رسانه‌ها در کنار تأثیرات علمی مانند یادگیری و آموزش، افت تحصیلی و کاهش نرخ مطالعه، تأثیرات اجتماعی مانند اجتماعی کردن کودکان، پرکردن اوقات فراغت، کاهش فعالیت‌های اجتماعی، تأثیرات فرهنگی مانند بلوغ زودرس، الگوگیری نامناسب، دسترسی آسان به اطلاعات ناسالم، تأثیرات رفتاری مانند انفعال، خشونت و پرخاشگری، کم‌حرکی و عدم نشاط و تأثیرات روانی مانند انزوای طلبی و تضعیف ارتباط عاطفی کودک با خانواده را موجب شده است. برای کاهش آثار نامطلوب رسانه، بالا بردن سواد رسانه، الگوسازی والدین و مشارکت و همراهی والدین در استفاده از رسانه توصیه می‌شود (ناطق و سجادی، ۱۴۰۰: ص ۶۷).

اگر در گذشته نه چندان دور، این والدین بودند که فرزندان خود را به شیوه‌های مختلف کنترل می‌کردند، امروزه به واسطه حضور رسانه‌ها، برعکس این قضیه است. نگاهی به دستگاه تلفن همراه والدین و فرزندان نشان می‌دهد که در اغلب موارد دستگاه تلفن همراه فرزندان، پیشرفته‌تر و پیچیده‌تر از والدین آنهاست. امروزه این فرزندان هستند که برای استفاده از رسانه‌هایی چون اینترنت، تلویزیون‌های ماهواره ای و ... اسم رمز می‌گذارند و به عبارتی آنان را کنترل می‌کنند. اصطلاحاتی چون فیس بوک، توئیتر، مای اسپیس، ایمیل، چت، بلوتوث و ... برای بسیاری از والدین واژه‌هایی نامأنوس و غریب هستند (سعیدی پور، ۱۳۹۵: ص ۸۳).

دین به منزله پدیده ای پویا، مهم ترین رکن هویت فرهنگی و اجتماعی در جامعه در حال گذار ایران است و نقش مهمی در شکل دهی به هویت جوانان دارد. شبکه های اجتماعی مجازی همچون فیس بوک، ارزش های اجتماعی را متحول ساخته و دگرگونی گسترده ای را در شیوه های شکل گیری هویت دینی افراد و گروه ها به وجود آورده‌اند (قاسمی و همکاران، ۱۳۹۱:ص ۵).

بنابراین هدف مقاله حاضر ارائه تبیین جامعی از اثرات اینترنت و رسانه‌ها بر هویت دینی نوجوانان و جوانان میباشد.

## ۲-واژگان موضوع تحقیق

### ۲-۱- رسانه

رسانه در لغت به معنای وسیله رساندن است و در اصطلاح شامل رسانه های گروهی و وسایل ارتباط جمعی مانند رادیو، تلویزیون و مطبوعات می شود. (دهخدا، ۱۳۷۷، ذیل واژه رسانه). رسانه ها ابزار یا روش‌های مادی تغییر شکل پیام‌ها به علائم هستند که مناسب انتقال از یک مجرای (کانال) ارتباطی معین است (گیل و بریجت، ۱۳۸۴، به نقل از ناطقی و سجادی، ۱۴۰۰:ص ۶۹). وسایل ارتباط جمعی در دنیای امروز مصادیق زیادی پیدا کرده است و مانند گذشته فقط به تلویزیون، رادیو، روزنامه، مجله و کتاب منحصر نمی‌شود؛ بلکه شبکه های اجتماعی، سینما، تئاتر، فیلم، نوارهای صوتی و تصویری، سی‌دی‌ها، پوستر، عکس، اسلاید، تابلوها، گوشی‌های موبایل، ماهواره، اینترنت و... را نیز شامل می‌شود (احسانی، ۱۳۹۶:ص ۱۱).

### ۲-۲- هویت

هویت در لغت به معنای حقیقت شیء یا شخص است که دربردارنده صفات ذاتی و جوهری او باشد (معین، ۱۳۸۰، ذیل واژه هویت). اما در اصطلاح به مجموعه عوامل، آثار و مشخصه‌هایی که یک فرد را از افراد دیگر متمایز می‌کند، گفته می‌شود. این عوامل می‌تواند سیاسی، فرهنگی، اجتماعی، دینی، شخصیتی و... باشد (سبحانی جو، ۱۳۸۳:ص ۳۹).

اصل واژه هویت، عربی و از کلمه هو گرفته شده است. هویت، چیزی است که سبب تشخیص فرد می‌شود. هویت چیستی و حقیقت را بیان می‌کند و بیانگر هیأت و ماهیت وجودی شیء است (الطائی، ۱۳۷۸:ص ۳۴). هویت در زبان لاتین به معنای Identity دو معنا دارد: معنای اول، تشابه مطلق است و معنای دوم، تمایز را می‌رساند که سازگاری و تداوم را دربردارد. بنابراین می‌توان گفت که هویت در اصطلاح بیانگر دو نسبت بین

اشیاء و افراد است: از یک طرف شباهت‌ها و از سوی دیگر تفاوت‌ها (جنکینز، ۱۳۸۱: ص ۵). هویت ابعاد مختلفی دارد مانند بعد روانی، اجتماعی، فلسفی و فرهنگی و دینی. (الطائی، ۱۳۷۸: ص ۳۹).

هویت که مجموعه‌ای از همانندسازی‌ها است در دوران نوجوانی، یعنی زمانی که فرد عمیقاً با محیط‌های برون خانوادگی در آمیخته، تعیین‌کننده خط مشی زندگی است. هویت نوجوان در این دوره با تقویت‌های محیطی عجین شده، شکل می‌گیرد و علاوه بر آن نهادهای اجتماعی و خصوصاً رسانه‌ها باعث می‌شوند که نوجوانان اغلب از رفتارها و نگرش‌های رایج در برون خانواده سرمشق گیرند (سعیدی پور، ۱۳۹۵: ص ۸۴).

هویت نوجوان از حدود ۱۵ تا ۲۵ سالگی شکل و قوام گرفته و تثبیت می‌شود و شامل یک احساس انسجام درونی با ارزش‌ها، اعتقادات و اهداف اجتماعی است. افراد در این سن در یک تعلیق روانی - اجتماعی بین سنین کودکی و بزرگسالی به سر می‌برند. در این سنین معیارهای اخلاقی و آرمانی بارها و بارها ممکن است تغییر کند و نهایتاً یک سیستم اخلاقی و قانونمندی سازمان یافته و هماهنگ در فرد ایجاد شود (سعیدی پور، ۱۳۹۵: ص ۸۵).

شکل‌گیری هویت در نوجوانی و تثبیت آن در جوانی با عواطف، خودانگاره و عزت نفس فرد رابطه‌ای جدایی‌ناپذیر دارد. هویت نوجوانان با رشد تفکر و احساس آنان درباره خود همراه است و تمایل قوی نوجوانان و جوانان برای ساختن هویتی مستقل به جنبه‌های بسیار دیگری از رشد آنان گسترش می‌یابد. احساس تعلق فرهنگی، قضاوت اخلاقی و برداشت مردانه یا زنانه درباره خود، احساسات دوستانه یا دشمنانه نسبت به دیگران و چگونگی سازگاری عاطفی با مشکلات زندگی از جمله این جوانب است. (همان منبع).

روانشناسان، هویت را از نگاه فردی و جامعه‌شناسان، آن را از نگاه جمعی تبیین می‌کنند. روانشناسان معنای هویت را به ویژگی‌های شخصیتی و احساس فرد نسبت می‌دهند. اولین روانشناسی که ایجاد هویت را به عنوان مهمترین پیشرفت شخصیت در دوره نوجوانی مطرح کرده و آن را گامی حیاتی در جهت وصول به بزرگسالی شادمانه و مولد معرفی نموده است، اریک اریکسون (۱۹۶۸) است. ایجاد هویت به معنای آن است که فرد بداند کیست، چه چیزهایی برای او ارزش به حساب می‌آید و چه راه‌هایی را برگزیده است که در زندگی خود دنبال نماید. این جستجو برای کشف و ساختن خود، نیروی محرکه بسیاری از دل مشغولی‌ها و رفتارهای افراد در جهت گیری جنسی، در انتخاب شغل، در ارتباطات اجتماعی، در آرمان‌های اجتماعی و اخلاقی و مذهبی و فرهنگی او است. (همان منبع).

کاستلز (۱۳۸۴)، هویت را «فرایند ساخته شدن معنا بر پایه یک ویژگی فرهنگی یا یک دسته ویژگی‌های فرهنگی که بر دیگر منابع معنا برتری دارند» تعریف می‌کند. اریک اریکسون در تبیین مفهوم هویتی که نوجوانان همواره در پی آن است چنین می‌نویسد: هویتی که نوجوان درصدد است تا به طور روشن به آن دست

یابد این است که او بداند کیست؟ و نقشی که باید در جامعه ایفا کند چیست؟ «جرج هربرت مید» (جامعه شناس) معتقد است: تصویری که فرد از خود می‌سازد و احساسی که نسبت به خود پیدا می‌کند، بازتاب نگرشی است که دیگران نسبت به او دارند. به هر حال هویت داشتن یعنی یگانه بودن از دو جهت متفاوت، اولاً همانند دیگران بودن در جامعه و همانند خود بودن در گذر زمان. شکل‌گیری هویت جنسی پسران و دختران عمیقاً متأثر از یادگیری، مشاهده، الگوبرداری، تلقین و همانندسازی با سنت‌های اجتماعی - فرهنگی و موقعیت مردان و زنان در یک جامعه معین است. اجتماعی شدن پسران و دختران در هر جامعه‌ای، به نوعی صورت می‌گیرد. گسترش رسانه‌های گروهی و نقش ارتباطات در سطح ملی و بین‌المللی باعث می‌شود که دیدگاه‌های افراد از سطح محیط کوچک اجتماعی - فرهنگی آنان فراتر رود و تا سطح جهانی و الگوبرداری از وضعیت نوجوانان و جوانان جوامعی که فرهنگ خود را، با کمک روزنامه‌ها، مجلات، کتب، رادیو و تلویزیون و کامپیوتر، به خانه‌ها و به مغز و قلب نوجوانان و جوانان چهار گوشه جهان می‌برند، گسترش یابد. اریکسون معتقد است که نوجوانان، خاصه در جوامع پیچیده یک «بحران هویت»، یعنی یک دوره موقتی از اغتشاش و رنج را در برخورد با راه‌های گوناگون پیش از استقرار ارزش‌ها و هدف‌های زندگی خود، تجربه می‌کنند. در این دوره است که آنان آنچه را قبلاً فکر و احساس می‌کرده یا انجام می‌داده‌اند مورد سؤال قرار می‌دهند (لطف آبادی، ۱۳۸۸: ص ۷۵-۷۳).

نوجوان و جوان زمانی به احساس هویت دست می‌یابد که ارزش‌های خود را انتخاب و به نسبت به اهداف یا افراد خاصی احساس وفاداری کند. خطری که در این دوره فرد را تهدید می‌کند، بحران هویت یا سردرگمی و آشفتگی نقش است. در واقع خطر شکل‌گیری هویت منفی، زندگی نوجوانی را تهدید می‌کند. عدم توانایی فرد در تحصیل هویت انسانی، با تعبیر مختلفی مطرح شده است. برخی از صاحب‌نظران از آن با تعبیر گم کردن خویش، یا از خود بیگانگی یاد می‌کنند. روانشناسان از این حالت اغلب تحت عناوینی چون آشفتگی هویت، اختلال هویت و بحران هویت یاد می‌کنند. به اعتقاد آنان بحران هویت عبارت است از عدم توانایی فرد در قبول نقشی که جامعه از او انتظار دارد. جدی‌ترین بحران در طول زندگی فرد در خلال شکل‌گیری هویت وی رخ می‌دهد، چون فردی که فاقد هویت متشکل قابل قبول باشد، در طول زندگی با مشکلات بسیار زیادی مواجه خواهد شد. چنین شخصی در درجه اول از حقیقت وجودی خود و استعداد و توانمندی‌هایی که دارد آگاهی لازم ندارد و در درجه دوم در هدف خلقت و نقشی که در نظام هستی بر عهده اوست بی‌اطلاع است. در نتیجه از تشخیص شیوه درست ارتباط با دیگران و برخورد با پیش‌آمدها و نیز پاسخ به اصلی‌ترین پرسش‌های زندگی، عاجز است. طبیعی است که وقتی فرد خود را نشناخت و هدف از آفرینش جهان و انسان برای وی معلوم نگشت و با وظایفی که در جامعه بر عهده دارد آشنا نشد، نمی‌تواند نقش مثبتی در زندگی ایفا کند. بروز چنین وضعی و تزلزل فکری اعتقادی مهمترین خطری است که سعادت انسان را در طول حیات مورد تهدید قرار می‌دهد.

- بالا بردن سطح آگاهی و اطلاعات والدین برای نظارت و کنترل بهتر فرزندان؛
- آموزش مهارت‌های مناسب و خطرهای احتمالی رسانه‌ها به فرزندان در استفاده از رسانه‌ها و شبکه‌های اجتماعی؛
- برنامه ریزی و نظم در استفاده کودکان از رسانه و شبکه‌های مجازی و نظارت بر آنها (احسانی، ۱۳۹۶:ص ۱۹).
- حجم برنامه‌های تلویزیونی برای کودکان از تولیدات ملی باشد؛
- برنامه‌هایی که زمینه ساز تخیلات منفی و افراطی، خشونت، تحقیر والدین و مرییان هستند، حذف شود؛
- برنامه‌های تلویزیونی نباید مروج اختلاط کودکان دختر و پسر باشد؛
- در برنامه‌ها نباید جرایم و گناهای مانند سرقت و خودکشی به صورت جذاب نمایش داده شود؛
- آموزش ادب و احترام در رسانه‌های جمعی به عنوان یک اصل رعایت شود؛
- یاد خدا و شکر نعمتهای الهی مثل پدر، مادر، خواهر، برادر، خوردنی‌ها و.... و شروع برنامه‌ها با نام خدا و اختتام با عبارت خداحافظ صورت گیرد؛
- ترویج معارف اسلامی مثل داستان‌های پیامبران و زندگی اهل بیت (ع)؛
- ترویج اخلاق اسلامی (اخلاق و رفتار زشت فردی و اجتماعی مثل بی نظمی و تنبلی و یا آلوده کردن محیط و تخریب اشیاء و.... مذمت و اخلاق زیبای فردی و اجتماعی مثل رعایت نظم و انضباط و احترام به دیگران و پاکیزه نگه داشتن محیط زیست آموزش داده شود) (واعظی، ۱۳۹۲:ص ۲۲۹).

## ۷- فهرست منابع

- ۱) احسانی، حمیده. (۱۳۹۶). نقش و تأثیر رسانه‌ها در تربیت اجتماعی و دینی کودکان، نوجوانان، جوانان و خانواده. نشریه نخبگان علوم و مهندسی، شماره ۶، ۱۰-۲۰.
- ۲) احمدپور، مریم. قادرزاده، امید. (۱۳۸۹)، «تعامل در فضای سایبر و تأثیر آن بر هویت دینی جوانان»، فصلنامه پژوهش، جوانان فرهنگ و جامعه، شماره ۵.
- ۳) اسماعیلی، محسن. (۱۳۸۹). حقوق کودک در برابر رسانه‌ها. نشریه خانواده پژوهی، سال ششم، شماره ۲۱، ۱۱۵-۱۲۹.
- ۴) اشتیاقی، معصومه. عزیزاده، توحید. کاظمیان، مهرداد. (۱۳۹۱). اینترنت و هویت دینی دانشجویان؛ مطالعه موردی: دانشجویان دانشگاه مازندران، مطالعات ملی، سال سیزده، شماره دوم، ۱۴۴ - ۱۱۹.
- ۵) اصغریان، مصطفی. (۱۳۹۳). رابطه استفاده از ماهواره و اینترنت با هویت دینی دانش آموزان سال سوم متوسطه شهرستان زاهدان، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه سیستان و بلوچستان.
- ۶) باقری دولت آبادی، علی. زارعیان جهرمی، فرج‌اله. (۱۳۹۲). تأثیر فضای مجازی بر هویت و همبستگی ملی، مطالعات راهبردی بسیج، سال شانزدهم، شماره شصتم، ۱۸۲ - ۱۴۹.
- ۷) بختیاری، حسن. فرخی، حسن. (۱۳۹۱). بررسی رابطه برنامه های شبکه های ماهواره ای تلویزیونی و هویت دینی جوانان، پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، شماره پونزدهم، ۷۲ - ۵۵.
- ۸) بذرافشان، جواد. رفیعی کته تلخ، عیسی. (۱۳۹۲). بررسی تأثیر فضای مجازی بر هویت دینی جوانان روستایی (مطالعه موردی: دهستان بالارخ تربت حیدریه)، مطالعات روانشناسی تربیتی، سال نهم، شماره هفدهم، ۲۲ - ۱.
- ۹) بیابانگرد، اسماعیل. (۱۳۹۰). روان شناسی نوجوانان. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- ۱۰) تمدن، الهه. اسعدی، زهره. (۱۳۹۷). بررسی تأثیر رسانه ها و فناوری های دیجیتال ارتباطی و اطلاعاتی بر هویت کودکان. همایش ملی هویت کودکان ایران اسلامی در دوره پیش دبستانی. وزارت آموزش و پرورش اداره کل آموزش و پرورش استان یزد، سال اول، شماره ۱، ۱-۱۰.
- ۱۱) جنکینز، ریچارد. (۱۳۸۱). هویت اجتماعی، مترجم: یاراحمدی، تورج. تهران: نشر شیرازه.
- ۱۲) حسین زاده، معصومه. (۱۳۹۱). مطالعه ی تأثیر اینترنت بر هویت دینی دانشجویان دانشگاه تبریز در سال تحصیلی ۹۰ - ۹۱، پایان نامه کارشناسی ارشد، مرکز پیام نور تهران.
- ۱۳) حیدری، آرمان. رضانی باصری، عباس. (۱۳۹۴). بررسی رابطه استفاده از اینترنت، برنامه های شبکه های ماهواره ای و هویت دینی دانش آموزان، مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، سال اول، شماره اول، ۶۰ - ۳۹.
- ۱۴) خانیکی، هادی. (۱۳۸۷). رسانه ها و هویت دستخوش تغییر جوانان. مجله رسانه. سال سیزدهم، شماره اول.

- ۱۵) خوشخویی، منصور. یوسف زاده، محمدرضا. آذریون، پریسا. (۱۳۹۲). بررسی رابطه میزان استفاده از رسانه های ارتباطی (اینترنت، ماهواره و تلفن همراه) و گرایش دانشجویان دختر دانشگاه بوعلی سینا به حجاب، دین و ارتباطات، سال بیستم، شماره اول، ۶۵ - ۴۳.
- ۱۶) دارابی، مسعود. امیرپور، مهناز. حیدرآبادی، ابوالقاسم. (۱۳۹۵). بررسی جامعه شناختی تأثیر ماهواره بر هویت دینی جوانان شهر تهران، فصلنامه مطالعات جامعه شناختی جوانان، سال هفتم، شماره بیست و دوم، ۳۰ - ۹.
- ۱۷) دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۷). لغت نامه دهخدا. تهران: مؤسسه چاپ و نشر دانشگاه تهران.
- ۱۸) رستمی، محمد. جمیلی اسکویی، روزیتا. نشاط، الهه. فرقانی، محمدرضا. (۱۳۹۶). بررسی تأثیر شبکه های اجتماعی بر فرهنگ و باورهای دینی (هویت) کاربران مطالعه موردی: کاربران استان اصفهان، علوم اجتماعی شوشتر، سال یازدهم، شماره دوم، ۷۲ - ۴۵.
- ۱۹) رضایی، بهروز. (۱۳۹۲). بررسی تأثیر فضای مجازی بر هویت دینی دانشجویان مطالعه موردی: دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی واحد شهر کرد و دانشگاه شهرکرد، پایاننامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد گرمسار.
- ۲۰) رفیعی راد، جواد. (۱۳۹۹). بررسی میزان تأثیر فضای مجازی بر باورها و اعتقادات کاربران شبکه های اجتماعی، فصلنامه علمی مطالعات بین رشته‌ای دانش راهبردی، سال دهم، شماره چهل و یک، ۲۲۰ - ۲۰۱.
- ۲۱) سبحانی جو، حیات علی. (۱۳۸۳). هویت و بحران هویت. نشریه پیوند، شماره ۳۰۱، ۳۸-۴۹.
- ۲۲) سعیدی پور، اسماعیل. (۱۳۹۵). اثرات رسانه‌ها با تأکید بر اینترنت بر هویت نوجوانان. جامعه فرهنگ رسانه، ۴(۱۶)، ۸۱-۹۸.
- ۲۳) سفیری، خدیجه. نعمت الهی، زهرا. (۱۳۹۱). رابطه ابزارهای جهانی شدن و هویت دینی، مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، شماره اول، ۷۰-۳۹.
- ۲۴) شهریارى نصب، سروش. دهقانی، فرزاد. (۱۳۹۴). بررسی تأثیر ناخودآگاه در شکل گیری هویت انسان با تأکید بر قرآن و روایات، نشریه سراج منیر، سال ششم، شماره نوزدهم، ۱۱۵-۱۳۶.
- ۲۵) صحرایی، صغری. (۱۳۹۱). رابطه میزان استفاده از اینترنت و شبکه های ماهواره‌ای و شکل گیری هویت، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت مدرس.
- ۲۶) صمدی پور خطبه سرا، سیده مهین. کاظمی، ثریا. (۱۴۰۲). تاثیر فضای مجازی بر هویت دینی نوجوانان و جوانان. ششمین کنفرانس بین المللی حقوق، روانشناسی، علوم تربیتی و رفتاری، تهران.
- ۲۷) الطائی، علی. (۱۳۷۸). بحران هویت قومی در ایران. تهران: نشر شادگان.
- ۲۸) عباسی قادی، مجتبی. (۱۳۸۶). دین فرهنگ و فناوری اطلاعات: بررسی رابطه استفاده از اینترنت و هویت دینی کاربران، ره آورد نور، شماره نوزده، ۱۵-۴.

- ۲۹) عظیمی، محمدحسن. شکرخواه، یونس. (۱۳۹۴). کودک، رسانه و ارتباط متقابل. نشریه علوم و فنون و مدیریت اطلاعات، سال اول، شماره اول، ۶۹-۹۴.
- ۳۰) قاسمی، وحید. عدلی پور، صمد. کیان پور، مسعود. (۱۳۹۲). تعامل در فضای مجازی شبکه های اجتماعی اینترنتی و تاثیر آن بر هویت دینی جوانان. مطالعه موردی فیس بوک و جوانان شهر اصفهان. دین و ارتباطات، ۱۹(۲ (پیاپی ۴۲))، ۵-۳۶.
- ۳۱) قاسمی، مرضیه. احمدی، مهدی. (۱۳۹۵). فضای مجازی؛ فرصت ها و چالش های هویت دینی میان جوانان ایرانی، ره آورد نور، شماره پنجاه و ششم، ۴۱ - ۲۸.
- ۳۲) قراباگی، حسن. صالحی، وحید. دلروز، کاظم. (۱۴۰۰). بررسی تأثیر شبکه های اجتماعی مجازی بر گرایش دینی، اخلاق، پیشرفت تحصیلی و اوقات فراغت جوانان استان همدان، فصلنامه علمی مطالعات راهبردی ورزش و جوانان، سال بیستم، شماره پنجاه و یک، ۹۶ - ۷۱.
- ۳۳) فرهنگی، علی اکبر. جامع، رقیه. (۱۳۸۹)، «رسانه و دین» نامه پژوهش فرهنگی، سال ۱۱، ش ۱۰.
- ۳۴) کاروانی، عبدالطیف. امینی زاده، سینا. (۱۳۹۷). مطالعه جامعه شناختی رابطه بین شبکه های اجتماعی مجازی و هویت دینی دانشجویان: مطالعه موردی دانشجویان دانشگاه سیستان و بلوچستان، مطالعات رسانه‌ای، سال سیزدهم، شماره سوم، ۳۴ - ۲۱.
- ۳۵) کازنو، ژان. (۱۳۷۱). جامعه شناسی وسایل ارتباط جمعی. مترجم: ساروخانی، باقر و محسنی، منوچهر. تهران: انتشارات مؤسسه اطلاعات.
- ۳۶) کاستلز، م. و اینس، م. (۱۳۸۴)، گفتگوهایی با امانوئل کاستلز. ترجمه حسن چاووشیان. تهران: نشر نی.
- ۳۷) کوهی، کمال. نواختی مقدم، امین. (۱۳۹۶). مطالعه ارتباط رسانه های جهانی اینترنت، موبایل و ماهواره با میزان پابندی جوانان به هویت ملی و دینی، مجله علوم اجتماعی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد، سال چهاردهم، شماره دوم، ۱۷۰ - ۱۴۱.
- ۳۸) گیل، دیوید. ادامز، بریجت. (۱۳۸۴). الفبای ارتباطات، مترجم: کریمیان، رامین. مهاجر، مهران. نبوی، محمد. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه ها.
- ۳۹) لطف آبادی، حسین. (۱۳۸۸). روان شناسی رشد. تهران: سمت.
- ۴۰) مزینانی، کاظم. (۱۳۹۲). بررسی رابطه استفاده از شبکه های اجتماعی مجازی و هویت دینی کاربران، ره آورد نور، شماره چهل و ششم، ۳۶ - ۲۲.
- ۴۱) مطاعی، محسن. (۱۴۰۲). نگاهی به نقش سواد رسانه ای در شکل گیری هویت دینی دانش آموزان. اولین همایش ملی رویکردهای پژوهشی تحول آفرین در آموزش و پرورش، بندرعباس.
- ۴۲) معین، محمد. (۱۳۸۰). فرهنگ فارسی. بی جا: انتشارات امیرکبیر.
- ۴۳) مهدی پناه، احمد. حسنی، ابولفضل. اسدالهی، صادق. شجاعی دوقزلو، محمد. (۱۳۹۴). بررسی تأثیرات شبکه های مجازی بر سبک زندگی و هویت دینی جوانان، دومین کنفرانس بین المللی پژوهش در علوم رفتاری و اجتماعی.

- ۴۴) میرزایی راجعونی، سلیمان. (۱۳۹۴). بررسی تأثیر رسانه های نوین بر میزان تعلق هویت ملی، قومی و دینی جوانان شهر سنندج، پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه البرز.
- ۴۵) ناطقی، شاهده زهرا. سادات سجادی، مرضیه. (۱۴۰۰). تأثیرات رسانه بر هویت کودکان و نوجوانان. پژوهش های اسلامی جنسیت و خانواده، سال چهارم، شماره ۶، ۶۷-۸۶.
- ۴۶) نجاتی حسینی، سید محمود. (۱۳۹۱)، «بازنمایی خدا در بلاگهای فارسی (تحلیل الهیات مردم پسند مجازی اینترنتی در ایران)»، فصلنامه دین و ارتباطات، سال نوزدهم، ش ۱.
- ۴۷) نوروز زاده، زهرا. منصوری، سمانه. سعادت، محمدرضا. سلیمی، دنیا. (۱۳۹۴). نقش ماهواره در تغییر سبک زندگی اسلامی و هویت دینی، دومین کنفرانس بین المللی روانشناسی، علوم تربیتی و سبک زندگی.
- ۴۸) نوغانی دخت بهمنی، محسن. میرمحمدتبار، سیداحمد. عدلی پور، صمد. (۱۳۹۳). فضای مجازی و هویت، پژوهشنامه توسعه فرهنگی اجتماعی، شماره دوم، ۲۲-۵.
- ۴۹) نیازی، محسن. (۱۳۹۰). نقش ماهواره و برنامه های ماهواره ای در فرسایش هویت فردی، اجتماعی، ملی و دینی شهروندان شهر کاشان در سال ۱۳۸۹، مطالعات فرهنگی و ارتباطات، سال هفتم، شماره بیست و دوم، ۲۱۱-۱۸۲.
- ۵۰) واعظی، منصور. (۱۳۹۲). مدیریت پیام (اهداف و سیاست های تولید محتوا). تهران: مؤسسه انتشارات کتاب نشر.
- ۵۱) وکیل ها، سمیرا. (۱۳۹۲). تأثیر فضای مجازی بر عرصه هویت فرهنگی. نشریه مطالعات جامعه شناختی ایران، سال سوم، شماره نهم، ۶۳-۷۵.